

CJJ04_3

Klára Osolsobě
osolsobe@phil.muni.cz

Jméno. Prototypické gramatické a sémantické vlastnosti, syntaktické fce.

- Vydělení jmenných slovních druhů podle kritérií
- Sémantické vlastnosti /jména substancí, vlastností, slova zastupující jména, slova označující množství
- Formální vlastnosti / skloňují se
- Funkční vlastnosti / plní primární a sekundární syntaktické funkce

Gramatická (morfológická) kategorie

- centrální předmět zkoumání funkčního tvarosloví
- Znaková povaha: gramatický význam + pravidelně fungující morfológické prostředky jeho vyjádření (gramatické afixy, pomocná slova – většinou v čj. slovesa, volné tvarotvorné morf(ém)y).
- Konkrétní slovní tvar kategorie nabývá **hodnotu**
- Kategorie i hodnota mají název (např. kategorie slovní druh nabývá v české gramatické tradici 10 hodnot, kategorie rodu 4 hodnot, kategorie čísla je dvouhodnotová).
- **Závazné a opakované vyjadřování gramatické vlastnosti omezeným a vymezeným souborem jazykových prostředků, které se týká jedné/několika tříd slov (slovního druhu).**
-

Morfologické kategorie jmen

- Význam rodu u jednotlivých jmenných slovních druhů
- Význam čísla u jednotlivých jmenných slovních druhů
- Význam pádu u jednotlivých jmenných slovních druhů
-

Význam morfológické kategorie rodu

- **Neflektivní (lexikálně-gramatická) kategorie** (substantiv, některých číslovek a zájmen)
- Do jisté míry odrážejí výsek skutečnosti (biologický rod), ale většinou slouží **pouze kategorizaci** (přiřazení do tvarové soustavy jmen, tedy k deklinačnímu typu, jehož souborem koncovek pak to jméno vyjadřuje).
- I substantiva, která označují entity, které **přirozený rod nemají**, **vyjadřují gramatický rod** (*stůl, židle, sedátko*)
- A naopak i substantiva, která označují entity, které **přirozený rod mají**, jej **nevyjadřují jakožto rod gramatický** (*sob – sobí samec/samec, veverka – veverčí samec/samice, děcko – chlapec/dívka*).

-

ROD

- U substantiv je jmenný rod **syntakticky nezávislý a neflektivní**, lexikálně-gramatický: 1 lexém – 1 hodnota jmenného rodu.
- Totéž: *kdo, co* (vč. derivací) a substantivní číslovky.
- Defektní – (bezrodá) osobní zájmena 1. a 2. osoby, osobní zvratná zájmena, základní číslovky (dvoutvaré) od 5 výše.
- U adjektiv, u většiny zájmen, u mnoha typů číslovek a u jmenných složek slovesných tvarů (u přechodníků, příčestí), tzn. u slov a slovesných tvarů, jejichž primární funkcí je funkce přívlastku, (části) přísudku nebo doplňku, je rod **syntakticky závisle proměnný** (je dán **rodem řídícího substantiva** (nebo jeho ekvivalentu)).

-

řídící výraz= bezrodé osobní zájmeno

- rod je dán přirozeným rodem jeho referentu:
- *Já mluvím.* × *Já jsem **mluvil/mluvila**.*
- *Ty chodíš na přednášku.* × *Ty jsi **chodil/chodila** na přednášku.*

Některé číslovky však jmenný rod sice rozlišují, ale pro některou hodnotu této kategorie jim chybějí tvary

- *čtvery (ponožky/bonbóny), čtvera (kamna) × *čtveři*
-

FORMA

- Hodnota jmenného rodu je vyjadřována vždy pohromadě.
- Formou je u jmen kumulovaný morf (je vyjadřován formou tzv. pádové koncovky spolu s hodnotou čísla, rod bez čísla vyjádřit nelze, a pádu).
- U příčestí a přechodníků je rod vyjadřován rodovou koncovkou, která zpravidla následuje za koncovkou tvarovou.
- Příslušnost k deklinačnímu typu
- Kongruence

HODNOTY

- Maskulinum životné : m. a.
- Maskulinum neživotné : m. i.
- Femininum: f.
- Neurum: n.

Formální vlastnosti kategorie rodu

Tvrzení: Rod poznáme podle zakončení základního tvaru.

- České výkladové slovníky uvádějí u každého substantiva:
- heslové slovo v základním tvaru (nom. sg./popř. pl.)
- rod
- tvar genitivu
- Bylo by možné, některou z těchto informací vynechat?
- Některé výkladové cizojazyčné slovníky obsahují gramatické tabulky. Myslíte, že by něco takového bylo vhodné i pro češtinu.
- Znáte nějaký popis češtiny, v níž jsou heslová slova propojena s tabulkovým paradigmatickým?
-

Co je zajímavé na následujících větách, pokud jde o gramatickou kategorii rodu?

- *Není možné, aby obce s prodeji schválně čekaly až do vzniku regionů.*
- *Seděl za dokonale typizovaným pracovním stolem vybaveným standardní displejí a paměťovými jednotkami.*
- *Penis prý je tu "trofejem" (sic!) ženského vítězství nad muži.*
- *Je spíše svědectvím v narativní formě nebo beletrizovaným esejem.*
- *Všichni mrtví měli hlavu zcela obalenu gázou, a ta gáza byla postříkaná nějakou lesklou sprejí, takže se blyštěla jako umělý sníh na vánočním stromečku.*
- *Zde mohou pokročilejší zažít například potápění podle kompasu, potápění v noci či s výstrojem a maskou.*

Co je zajímavé na následujících větách, pokud jde o gramatickou kategorii rodu?

- *Penzista zajel se svým fordem do městečka v hrabství Suffolk.*
- *Ale jen za Hamiltonovu přilbu už byste koupili ojetého forda.*
- *Míjí ford a zastavuje u hlučného toleda.*
- *Řidič fordu neviděl škodovku.*
- *Třiapadesátiletý řidič forda utrpěl středně těžké poranění.*
- *Ale přestoupili jsme od opla k fordovi.*
- *Zamířil k fordu Mondeo stojícímu před domem.*
-

Co je zajímavé na následujících větách, pokud jde o gramatickou kategorii rodu?

- *Proto zde nechal hrabě z Vrtby vybudovat novou tovární budovu.*
- *Hrabata vždy po zimě rozdávala svým poddaným posilující pokrmy zejména z luštěnin.*
- *Tím dostal pražský biskup svého knížete do nepříjemné situace.*
- *Zde jest mocné a slavné kníže pán a gospodar národu Charvatského Malon Čech a spí oželen slzy bolestnými od národu svého.*
- *Vladislav , z boží milosti král český, markrabě moravský, lucembruské a slezské kníže a lužický markrabě.*
- *My, Matyáš druhý, z boží milosti uherský, český král, arcikníže rakouské, markrabě moravské, lucemburské, slezské kníže a lužické markrabě ...*

Co je zajímavé na následujících větách, pokud jde o gramatickou kategorii rodu?

- *Naše dítě si hrálo, ale ostatní děti si nehrály.*
- *Naše morče žralo zeleninu salát, ale ostatní morčata ji nežrala.*
- *Mám poraněné oko, ale uši mám nezraněné.*
- *Mám naražené koleno, ale Kája má naražená obě kolena a ještě zlomenou ruku.*
-

Substantiva vyjadřující více rodů

- Existuje však řada substantiv, která různými způsoby vyjadřují rody dva, někdy i tři; žádné substantivum však není schopno vyjádřit všechny čtyři rody.
- **Rod v singulárových tvarech je jiný než v plurálových:** *dítě, kníže, hrabě, markrabě, lanckrabě, ..., oko, ucho.*
- **Kolísání v rodě** znamená, že jeden lexém vyjadřuje dva různé rody, aniž by jimi rozlišoval význam, a současně že obě rodové varianty mají společný tvar N sg.
-

Kolísání v rodě

- m. i. a f. (*hřídél, esej, Želiv*)
- m. i. a n. (*foyer*)
- f. a n. (*show/šou*)
- m. a. a n. (*lamželezo*)
- m. a. a m. i. : a) střet významu se slovotvornou strukturou (*jmenovatel, ledoborec*), b) neostrotí hranice přirozené živosti a neživosti (*mikrob, slaneček*), c) přenesením pojmenování osoby nebo zvířete na neživou substanci (*koniček „záliba“*), expresivitou či „zosobněním“ (individualizací) (*hořčák, fiat*), d) existence životného tvaru N pl. u několika neživotných jmen, která z dřívějších dob přetrvává v citátech a aluzích (*poslední dnové lidstva; hrobové se otvírají*).

Co je zajímavé na následujících větách, pokud jde o gramatickou kategorii rodu?

- *Už vidím Míšu, jak mě hledá.*
- *Něco ti řeknu, Kájo: Já už ani nemám sílu o tom mluvit.*
- *Tam se spřátelil se Sašou.*
- *Na slavném snímku Staši je ruský spisovatel Boris Pasternak z roku 1956.*
- *Bóža vdává dceru.*
- *Přišli Milča s Pepčou.*
-

Rodová homonyma

- dvojice lexémů lišících se jak gramatickým rodem, tak významem (mnohdy jen významovým rysem přirozeného rodu), avšak shodujících se tvarem N sg.
- mezi m. a. a f. (*Pěťa, účetní, cestující, krejčí, ...*)
- mezi m. a. a m. i. (*nosič, editor, ...*)

Co je zajímavé na následujících větách, pokud jde o gramatickou kategorii rodu?

- *Ve čtyřadvaceti lokalitách hnízdili sokoli stěhovaví, výři velcí a čápi černí. Letos jsme zaznamenali jedenadvacet mlád'at sokola stěhovavého a sedmnáct čápů černých. Jen u výrů velkých jsme nenašli ani jedno mládě, i když jsme věděli o pěti párech.*
- *Do odhozeného vlasce se u rybníka nedaleko Mariánského Týnce u Kralovic na Plzeňsku zamotalo jedno ze čtyř mlád'at hnízdícího páru labutí.*
- *Párek morčat může žít nějakou dobu pohromadě, ale během porodu a kojení je nutné oddělit samce od samice.*
-
-

Co je zajímavé na následujících větách, pokud jde o gramatickou kategorii rodu?

- *Žalostný bačkora před vlastní ženou.*
- *Jak asi působí na psychiku muže sdělení, že je zženštilá bačkora.*
- *Stává se ze mě pomalu taková domácí bačkora, směje se zpěvák, který už za sebou jedno manželství má.*
- *Nesmí to být nějaký bačkora, musí za něco stát.*
- *... a pak všichni uviděj, že v porovnání se mnou byl Rorty akorát ubohá rozměklá socdemácká bačkora ...*
- *Nikdo neměl důvod mít na něj pifku, byl spíše takový bačkora.*
- *On nebyl žádná vypočítavá, rozumářská bačkora, nýbrž člověk ducha.*
-

Vespolná jména

- Lexémy, které mají jeden gramatický jmenný rod, ačkoli označují substance s různými rody přirozenými (přesněji řečeno substance obou pohlaví).
- Vespolnost je obvyklá u jmen zvířat (*strnad, štika, morče*) a u expresivních pojmenování osob, užívaných zvláště často v přísudku nebo ve vokativu: *blázen, příšera, nemehlo*.

Co je zajímavé na následujících větách,
pokud jde o gramatickou formu kategorie

rodu? *Nikdy se tě neprosil, sýčku syčácká!*

- *Chlape mizerná ...*
- *můj milý Pipe, chlapče zlatá ...*
- *Pitomče, blboune blbá!*
- *Osle zatracená!*
- *... jdi se učit , kluku líná ...*
- *Starej se o sebe, dědku plesnivá ...*
- *A já tě platím, ty mezuláne kurevnická!*
- *Ty parchante všivá, ty svoje řečičky si můžeš strčit za klobouk ...*
- *„Ty hajzle, sprostáku, pse špinavá,“ vykřikla.*

Transpozice (přenášení) gramatického významu

- nesoulad mezi významem a formou
- hodnota dané kategorie je při transpozici užita v sekundární funkci.
- účely pragmatické, aktualizační (zdvořilost nebo expresivita)

Co je zajímavé na následujících větách,
pokud jde o gramatickou formu kategorie
rodu?

- *Otec je lékař/úředník/podnikatel/dělník/basketbalista/*
- *Matka je lékařka/úřednice/podnikatelka/dělnice/basketbalistka/*
- *Rodiče jsou lékaři/úředníci/podnikatelé/dělníci/basketbalisti/*
- *Měl jsem dvě napařovací žehličky. Obě se pokazily.*
- *Měl jsem dvě elektrická topidla. Obě se pokazila.*
- *Měl jsem napařovací žehličku a elektrické topidlo. Už se mi pokazily.*
-

Neutralizace / (bez)příznakovost

- Morfologické kategorie se mohou za určitých okolností významově **neutralizovat**, tzn. rozdíl mezi významy jednotlivých hodnot dané kategorie přestane platit.
- Generické užití substantiva → mizení rozdílu mezi singulárem a plurálem: *Ryba je vodní živočich.* = *Ryby jsou vodní živočichové.*
- Jedna z hodnot dané kategorie bývá bezpříznaková.
- Hodnota je s to nahradit, zastoupit, popř. zahrnout hodnoty ostatní, nebo je použita, nemáme-li ani jeden ze základních významů jednotlivých hodnot. Taková hodnota je **bezpříznaková**.

Co je zajímavé na následujících větách,
pokud jde o gramatickou formu kategorie
rodu?

- *Kedlubny očistěte a nakrájejte na tenké nudličky.*
- *O plantážích rajčat či kedlubnů kolem sebe nikdy nesnil.*
- *Hned vedle se táhly záhony rajčat a kedluben.*
- *Důkazem je nejenom pražský barok ...*
- *Vono to baroko není špatný pro voko ...*
- *Sesune se k zemi jako hadrový paňáca.*
- *Bylo to, jako by poskočil starý paňác z cirku.*
-
-

Rodová dubletnost

- Od kolísání v rodě se liší tím, že každá z rodových variant má jiný tvar N sg. (lišící se koncovkou – pokud je rozdíl i v slovotvorném sufixu, o rodové dublety nejde).
- m. i. a n. (*apartmán/apartmá, barok/baroko*),
- m. i. a f. (*kedluben/kedlubna*),
- f. a n. (*snídaně/snídaní*),
- nikoli mezi m. a. a m. i. (snad substandardní *paňáca/paňác*, ale už nikoli *správce/správec, zpravodajce/zpravodajec, ... kosmopolit/kosmopolita* - rozdíl ve slovotvorném sufixu).
-

ROD

- Jakého rodu je substantivum *ouklej, Kája, Míša, Olomouc, choť, káně*?
- Musíme vědět, co označuje substantivum *Mudla*, abychom určili rod?
- Které substantivní zakončení je rodově jednoznačné a které je víceznačné?
- Podle čeho určíme rod u slov, jejichž zakončení se neshoduje se zakončením některého skloňovacího typu substantiv?

ROD

- Podle čeho určíme slovní druh slova *popravčí*?
- Uvedte podobná slova.
- Vytvořte otázku, na kterou by bylo možné odpovědět takto:
- *Dejte mi prosím kilo jehněčí.*
- Defekty ve vyjádření gramatické kategorie rodu a čísla. Kde váhají rodilí mluvčí?
- Jakého rodu je substantivum *Karlovy Vary*?
- Jedu do *Loun*. Bydlím v *Lounech*.
- Jedu do *Krkonoš*. Bydlím v *Krkonoších*.

Kategorie číslo/hodnoty singulár a plurál

- Hodnota čísla (numeru) je v češtině vyjadřována dohromady s hodnotami jiných kategorií: u jmen pádu a většinou i rodu, u slovesných tvarů rodu nebo osoby.
- Primárně jde o kategorii substantivní; u substantiv a slov užívaných ve funkci **substantiv** je kategorie čísla **syntakticky nezávislá**, kdežto u slov a tvarů s primární funkcí shodného přívlastku, přísudku a doplňku je syntakticky závisle proměnná.
- Význam čísla u substantiv: Opozice jeden / více než jeden
- Forma čísla u substantiv: Soubor tvarů singuláru a plurálu
-

Co je zajímavé na následujících větách,
pokud jde o gramatickou formu kategorie
číslo.

- Uvařím si jídlo z hrachu, čočky, cizrny, fazolí.
- Mám koupit rohlíky a housky? Ne, pečivo nekupuj.
- Mladí nejdou s náma, mládež dobře se chce mít.
- Sebral prachy a byl v prachu.
- Keře tam rostly jeden přes druhý. Vlezl do křoví a schoval se v něm.
- Já jsem sice vzdorovala, že jsem většinou nervózní před více než pětičlenným publikem.
- Jeho chrabrost se projevila hrdinnými činy.
-

Co je zajímavé na následujících větách,
pokud jde o gramatickou formu kategorie

číslo.

• Máš brýle?

- Koupil jsem si sáně.
- Zavři dveře.
- Kup mi plavky.
- Přines hrábě.
- Oslavili jsme čtyřicátiny.

•

•

•

•

Substantiva se **souborem tvarů jen pro jednu**

hodnotu kategorie čísla

- **Singularia tantum** (pouze tvary sg., nicméně omezeně tvoří i tvary pl., které mají ovšem posunutý nebo přenesený význam význam)
- **Pluralia tantum** (jména pomnožná - pouze tvary pl.)

Tvrzení: číslo vyjadřuje opozici jeden / více než jeden

- Všechny děti dostaly k Vánocům **mobil**.
- Navrhnu, aby poprvé dostali **výpis** všichni pojištěnci.
- Vnitřek sauny je velmi dobře izolován od okolí a obložen dřevem , které působí dobře na psychiku **člověka**.
- Je třeba si přiznat , že jakákoli výrazná změna českého systému péče o **dítě** je běh na dlouhou trať.
- Nejužší příbuzenská plemenitba, při které zpětně křížíme **dceru** s **otcem**, **matku** se **synem** (**rodič** – **potomek**) nebo křížíme **sestru** s vlastním **bratrem**.

Neutralizace čísla

- Generické užití
- Distributivní užití
- Expresivní užití

Příklady

- Vnitřek sauny je velmi dobře izolován od okolí a obložen dřevem, které působí dobře na psychiku **člověka**.
- Je třeba si přiznat, že jakákoli výrazná změna českého systému péče o **dítě** je běh na dlouhou trať.
- Nejužší příbuzenská plemenitba, při které zpětně křížíme **dceru** s **otcem**, **matku** se **synem** (**rodič** – **potomek**) nebo křížíme **sestru** s vlastním **bratrem**.
- Všechny děti dostaly k Vánocům **mobil**.
- Navrhnu, aby poprvé dostali **výpis** všichni pojištěnci.
- Umírám **hlady**.

Pád

- Kategorie flektivně proměnlivá (u všech SD)
- U syntaktických substantiv (substantiv a jejich substituentů, které se ve větě chovají jako substantiva, tedy např. subst. zájmena) vyjadřuje jejich vztahy ve větě, má tedy relační povahu;
- Funkce se shoduje s funkcí předložek.
- Mimo stojí vokativ, nevyjadřuje vztahy ve větě, pragmatická fce.
- V ostatních případech vyjadřuje pád vztah jména k výrazu, který mu syntakticky dominuje (sloveso, jméno).
- Sémanticky jsou pády většinou polyfunkční.
- Pád syntaktických adjektiv (adjektiv, adjektivních zájmen, většiny číslovek a někdy i participiálních slovesných tvarů) je dán shodou s řídícím substantivem.

Kategorie pádu v češtině nabývá sedmi hodnot (N,G,D,A,V,L,I)

- pády **přímé** (N, A: fce. podmět a přímý předmět) × nepřímé (G, D, L, I: sekundární fce.);
- pády **předložkové** × pády **prosté**;
- pády primárně **adverbální** × pády primárně **adnominální**
-

Nominativ – jaké funkce plní?

- Je to malá, klidná škola, rodinného typu.
- Na tradičně souběžně probíhající expozici Škola se budou o pozornost rodičů a žáků ucházet stánky všech středních škol v regionu.
- Přechod nepřechod, škola neškola, hlavně, že jedu.
- Rodiče versus škola. Může někdo vyhrát?
-

Genitiv – jaké funkce plní?

- bývalí studenti školy
- vedení školy
- působení školy
- okna školy
- Zkratka není školy, kde byste se nesečkali s vřelým a laskavým přístupem.
- Jdu do školy a během školy se budu jen učit, protože bez školy nebudu moci získat vzdělání.
-

Dativ – jaké funkce plní?

- Je to dar škole.
- Poskytuje metodickou podporu škole.
- Dal škole svou kostru.
- Přišel ke škole včas.
-

Akuzativ – jaké funkce plní?

- Zároveň vystudovala vysokou školu.
- Chodí na školu.

Vokativ – jaké funkce plní?

- Pár minut nato už šplhá do kabiny, ještě mává svým dvěma rozespalým kámošům, nazdar, kádrová školo sedmého května, ty jeden převýchovný statku!

Lokál – jaké funkce plní?

- Přemýšlel a mluvil jen o škole.
- Byl právě ve škole.
- Studoval na škole.

Instrumentál – jaké funkce plní?

- Bude nejspíš za školou.
- Válka se mu stala školou života.
-
-

Určete pád zvýrazněných slov a pojmenujte jeho (sémantickou nebo syntaktickou) funkci:

- Štěpánka, pojištěná rně
- Pět **chatiček** nemůžete natírat celé čtyři **dni**!
- **Měsíc** zakryl veliký mrak.
- Že prý byly vlasy **děda Vševěda** vytrhávány **pinzetou**!
- Seděla, **oči** otevřené dokořán, a nemohla se vzpamatovat.
- Nemám **námitek**.
- Žádného **odvolání** proti tomuto verdiktu není.
- Narodila se v obci **Hluboká**.
- Pročs to nevzal s sebou, ty **osle**?
- **Daliborovi** včera operovali srdce.
- S výbavou **polárníka** a s odhodláním **Dona Quijota** odjel v **pátek** v prvním lednovém týdnu do Arktidy.
- Poručík si povšiml důležité **maličkosti**: mechanismus byl poškozen **mrazem**.
- Minulý **rok** mírně přibylo narozených **dětí**.
- **Schneidrovi** to ale bylo málo a **zlostí** se úplně rozklepal.
- Žena laskavé **tváře** mu podala **vody** a kus **chleba**.
-

Řešení

- Štěpáne – vokativ identifikační; chatiček – genitiv po číslovce (numerativ);
- dni – akuzativ časového rozpětí (časově měrový);
- Měsíc – akuzativ objektový; děda Vševěda – genitiv přivlastňovací;
- pinzetou – instrumentál prostředkový; oči – akuzativ objektový (elipsa *majíc*);
- námitek, odvolání – genitiv záporový; Hluboká – nominativ jmenovací;
- osle – vokativ kvalifikační; Daliborovi – dativ prospěchový (tzv. přivlastňovací);
- polárníka – genitiv druhové příslušnosti; Dona Quijota – genitiv přirovnávací;
- pátek – akuzativ časový; maličkosti – genitiv objektový;
- mrazem – instrumentál původce děje; rok – akuzativ časový;
- dětí – genitiv množství; Schneidrovi – dativ zřetelový;
- zlostí – instrumentál příčiny; tváře – genitiv vlastnosti;
- vody, chleba – genitiv partitivní